

FEMINISTISCH THEOLOGISCH ONDERZOEK IN NEDERLAND, 1986 - 1990*

Inleiding

In dit artikel bespreek ik een aantal tendenzen in het feministisch-theologisch onderzoek/ vrouwenstudies theologie in Nederland sinds 1986. Ik begin een overzicht in dat jaar, omdat toen met het verschijnen van *Van Zusters, Meiden en Vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland*¹ het laatste grote overzicht gegeven is, niet alleen van onderzoek, maar van allerlei ontwikkelingen op het gebied van feminisme en theologie.²

Sindsdien is er vanzelfsprekend het een en ander gebeurd, op de verschillende gebieden van feminisme, van vrouwenstudies en van theologie. Binnen het kader van dit artikel wil ik ze kort aanduiden. Om met de ontwikkelingen op dat laatste gebied te beginnen: het rapport van de Verkenningcommissie Godgeleerdheid heeft de aloude vraag naar wat theologie is weer in volle hevigheid doen oplaaien, bestuurlijk en inhoudelijk.³ Daarbij komt dan ook weer de on-

* Dit artikel is tot stand gekomen binnen de context van het IWFT Project Feminisme en Theologie II, 1989-1993. Met dank aan de begeleidingscommissie, de mede-redactieleden en voorts aan Irmgard Busch, Maaïke de Haardt en Anja Kosterman voor het kritisch meelesen en van commentaar voorzien van de diverse concepten.

1. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte, red. *Van zusters, meiden en vrouwen. Tien jaar feminisme en theologie op fakulteiten en hogescholen in Nederland*. (Leiden/Utrecht, 1986).

2. Daarna zijn nog een aantal trendartikelen verschenen. In het rapport van Drs. Margo Brouns *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht*. (Zoetermeer, 1988), komen in hoofdstuk 3.2 in kort bestek de ontwikkelingen binnen vrouwenstudies theologie aan de orde. Overzichten van ontwikkelingen zijn verder beschreven in de artikelen van Els Maeckelberghe, "Proeven van feministische theologie". *Lover. Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging* 16 (1989) 4, 212-217, Lieve Troch, "From Consciousness-raising to Womenchurch" *Journal of Feminist Studies in Religion* 5 (Fall 1989) 2, 113-128, Maaïke de Haardt, "Het is de context die de vragen maakt: over geschiedenis en ontwikkeling van feministische theologie" in: Lieve Troch en Maaïke de Haardt, red. *Een verkenningstocht door Nederland, Vlaanderen en de Verenigde Staten*. (Kampen, 1989), 12-36 en Lieve Troch, "Wat is feministische theologie?" in: Bert van Dijk, Liesbeth Huijts en Trees Versteegen, red. *Katholieke vrouwen en het feminisme. Een onderzoek door de Acht Mei Beweging*. (Amersfoort, 1990), 36-56.

3. Prof.dr.A.H.Smits e.a. Rapport Verkenningcommissie Godgeleerdheid. ('s-Gravenhage, 1989). De Stichting Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland wijdde er symposium aan. Zie ook: *Verlag van STEGON-symposium over het verkenningrapport Godgeleerdheid, 19 mei 1989*, ('s-Gravenhage: STEGON, 1989). En zie voorts het artikel van Jonneke Bekkenkamp in deze bundel voor een bespreking van de recente discussies over de vraag wat theologie is. In *Trouw* is van aug.-okt. 1990 ook een serie artikelen verschenen met als thema *Godgeleerd - wat gedaan?*

vermijdelijke aanval op de wetenschappelijke status van theologie.⁴ Als onderdeel van theologie hebben vrouwenstudies theologie haar portie van die storm en discussies meegemaakt. De instelling van een projectcommissie vrouwenstudies binnen STEGON in 1989 wijst er tegelijk op dat de wetenschappelijke uitdaging die vrouwenstudies bieden voor het theologisch onderzoek erkend begint te worden.

De ontwikkelingen binnen vrouwenstudies gaan ook volop door.⁵ Opvallend daarin is de toenemende specialisatie en concentratie van onderzoek, zoals af te lezen valt aan de instelling van leerstoelen voor specifieke vakgebieden,⁶ post-graduate opleidingen⁷ en de profilering van vrouwenstudies-onderzoek in onderzoekscentra door middel van zwaartepunten.⁸

En last but not least krijgen vrouwenstudies theologie steeds nieuwe impulsen door haar specifieke relatie met 'de praktijk', hoe die relatie ook gestalte krijgt.⁹ De ontwikkelingen op al deze gebieden hebben invloed op het onderzoek.

1. Voorgeschiedenis

In dit artikel staan de ontwikkelingen in het *onderzoek* op het gebied van vrouwenstudies theologie centraal. Als aanknopingspunt dient de nabeschuiving uit *Van Zusters, Meiden en Vrouwen*, getiteld "Van feministische theologie naar

4. Bijvoorbeeld: volgens de reactie van de RAWB (Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid) heeft de verkenningcommissie verzuimd een visie te geven op de kern van de theologie, namelijk haar wetenschappelijke status. "Is er nog wel plaats voor theologie? Moet de theologie niet opnieuw gedefinieerd worden als de wetenschappelijke studie van het verschijnsel religie, waarbij onder 'religie' ook de niet-christelijke godsdiensten vallen?". (*Trouw*, 28-06-1989).

5. Drs. Margo Brouns, *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht*. (Zoetermeer, 1988). (Geschreven in opdracht van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen). Zie verder ook de brochure *De toekomst van ons vak*, red. Jantine Oldersma en Mieke Verloo, (Utrecht: Nederlands Genootschap Vrouwenstudies, 1990).

6. Bijvoorbeeld aan de Rijksuniversiteit Utrecht, waar Prof.dr. Rosi Braidotti als hoogleraar Vrouwenstudies Letteren en Prof.dr. Selma Sevenhuijzen als hoogleraar Sociale Wetenschappen aangesteld zijn.

7. Bijvoorbeeld het Belle van Zuylen Instituut aan de UvA en het Anna Maria van Schuurman Centrum in Utrecht.

8. Zie de programma's van het Centrum Vrouwenstudies Nijmegen, de Interfacultaire Werkgroep Vrouwenstudies te Utrecht en het Belle van Zuylen Instituut in Amsterdam.

9. De relatie met "de praktijk" is in 1989 en 1990 volop in discussie. Zie onder andere: Els Maekelberghe. "Proeven van feministische theologie". *Lover. Literatuuroverzicht voor de vrouwenbeweging* 16 (1989) 4, 212-217, Trudi Klijn, "God is in de verbondenheid. Gesprek met Julie Hopkins en Mary Grey". *Mara. Tijdschrift voor feminisme en theologie* 3 (1989/1990) 1, 4-16, en Harriëtte Blankers en Marianne Merckx, "Drs. Hedwig Meyer-Wilmes legt tegenstrijdigheden in feministisch theologische wetenschapstheorie bloot" *IWFT-Bulletin* 1 (1989/1990) 2, 5-11. Ook was het thema van de IWFT-conferentie van 1990 "Tussen beweging en wetenschap" ging hierop in. Zie: Marian Papavoine en Anja Kosterman, red. *Tussen beweging en wetenschap. Teksten IWFT-conferentie* 11 en 12 mei 1990. IWFT-Teksten nr.1. (Utrecht, 1990). Ook op de conferentie Macht-Verschil-Macht, 7 en 8 september 1990 was dit een centraal thema, zoals uit de op de conferentie gevoerde discussies bleek. Verslagen hiervan zijn o.a. verschenen in *Trouw*, *Hervormd Nederland*, *De Bazuin*, en *Kosmos en Oecumene*.

theologische vrouwenstudies? Nabeschouwing.¹⁰ waarin de schrijfsters vanuit een aantal perspectieven het onderzoek in kaart probeerden te brengen. Zij stelden de vraag naar de op dat moment (1986) belangrijke kwesties binnen vrouwenstudies theologie, al dan niet verborgen dilemma's en keuzemomenten, en aanzetten die verder uitgewerkt konden worden. In hun bespreking leverde dit een aantal aandachtsvelden op. Deze aandachtsvelden waren: het probleem van de terminologie, feministische religie- en ideologiekritiek, de plaatsbepaling binnen de theologie, de vraag naar het oecumenische van feministische theologie, de vraag naar de achterban, de vraag naar de bijdrage aan vrouwenstudies, en de vraag naar het theologische van feministische theologie. Naast voorzet voor een discussie over het onderzoek was deze indeling tevens een poging het vakgebied te ordenen. Ik heb de aandachtsvelden zoals ze in 1986 geformuleerd zijn deels als referentiekader gebruikt om vragen aan het materiaal voor dit artikel te stellen.

Deze nabeschouwing heeft ook geleid tot de omschrijving van een achttal concrete onderzoeksvragen, die van belang geacht werden om uit te werken. Voor een deel gebeurde dit in het Project Feminisme en Theologie IIMO/IWFT (1984-1988). Het onderzoek had als algemeen doel: het statuut van vrouwenstudies theologie in het kader van een geseclariseerde samenleving te expliciteren en nader uit te werken. Deze onderzoeksvragen werden in 1986 als volgt in kaart gebracht:

1. Hoe verhoudt zich feministische theologie als een vorm van Westeuropese bevrijdingstheologie tot andere bevrijdingstheologieën?
2. Hoe verhoudt zich vrouwenstudies theologie tot vrouwenbeweging in ondermeer vrouw-en-geloofgroepen?
3. Wat is de oorzaak van de gespannen verhouding tussen feministische theologie en christelijke theologie en de aantrekkingskracht van het jodendom op feministische theologie?
4. Als feministische theologie uitgaat van ervaringen van vrouwen, hoe zijn dan (geloofs)ervaringen van vrouwen te expliciteren: met welke theoretische en op de praktijk toegesneden kaders? In welke zin valt een specifiek geloofsmoment in ervaringen van vrouwen te identificeren?
5. In welke zin kan gesproken worden van een eigen theologische traditie van vrouwen?
6. In hoeverre is er een feministische theologische ethiek te ontwikkelen die een relatie legt tussen een analyse in termen van onderdrukking, uitsluiting, slachtoffer, onschuld en een analyse in termen van keuzevrijheid, zelfbeschikking, rechtvaardigheid?
7. In hoeverre zijn Schriftteksten gezagvol en hoe verhoudt zich een interpretatieve gemeenschap tot (gezag)volle teksten?
8. Hoe verhoudt zich feministische theologie tot feministische stromingen

10. Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte, "Van feministische theologie naar theologische vrouwenstudies? Nabeschouwing" in: *Van zusters, meiden en vrouwen*, 301-323.

binnen andere godsdienstige tradities?¹¹

Deze onderzoeksvragen zijn met aanvullingen weer opgenomen in het *Beleidsplan IWFT 1989-1993, Project Feminisme en Theologie II*. In 1989 werden, voortvloeiend uit de Vrouwensynode, die in augustus 1987 te Driebergen gehouden is, aan het *Beleidsplan* de volgende aandachtspunten voor onderzoek toegevoegd:

- De vraag naar racisme binnen feministische theologie
 - De vraag naar heteroseksuele vooronderstellingen in feministische theologie
 - De relatie vrouwenstudies theologie en Derde Wereld vrouwen
- En vervolgens wordt in het *Beleidsplan* als belangrijk genoemd:
- De vraag naar een hermeneutiek en een eigen wetenschapskritiek vanuit feministische theologie.

Mijn uitgangspunt voor dit artikel is de vraag hoe het met de aandachtsvelden en de daaruit voortvloeiende onderzoeksvragen gegaan is vanaf 1986. Met de metafoer van velden voor ogen, vraag ik me af of ze braak hebben gelegen of dat ze ingezaaid, gemaaid en geoogst zijn. Staan er wilde bloemen op of zijn het gecultiveerde velden? Zijn behalve deze velden inmiddels andere terreinen aangewonnen of heeft misschien een herverkaveling plaatsgevonden?

Het materiaal om deze vragen uit te werken is gevarieerd van aard. Mijn duidelijkste aanknopingspunt is een lijst van gepubliceerde artikelen van leden en ereleden van de OPP¹² van 1986-1989. Deze door mij vervaardigde lijst is als bijlage in deze bundel opgenomen.¹³ De keuze voor die lijst als materiaal was een praktische. De theologes die werken aan een promotie-onderzoek zijn verenigd in een werkgroep; de OPP. De artikelen van deze theologes geven uiteraard een beeld van ontwikkelingen in het onderzoek, juist omdat zij in hun artikelen méér behandelen dan alleen het promotie-onderzoek. Van belang lijkt mij dat het *onderzoek* dat hier in beeld is niet beperkt is tot promotie-onderzoek. Door feministisch theologes die niet bezig zijn met promotie-onderzoek, maar haar werk voornamelijk in kerkelijk en/of maatschappelijk vormingswerk verrichten wordt óók onderzoek verricht en gepubliceerd. Hun publicaties val-

11. Zie: *Jaarverslag 1985-1986 van het Project Feminisme en Theologie 1 juni 1985-1 juni 1986*. (Utrecht: IIMO, 1986). Het onderzoekseindresultaat van dit project was de bundel: Jonneke Bekenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte en Marian Papavoine, red. *Proeven van Vrouwenstudies Theologie. Deel I*. (Leiden/Utrecht 1989).

12. De onderzoeksters vrouwenstudies theologie zijn verenigd in de werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP), een onderafdeling van de IWFT. De reeds gepromoveerden zijn ere-lid van deze werkgroep.

13. "Publicatielijst OPP-leden en ereleden 1987 tot en met 1989", p.289-302 van deze bundel. Het is niet mijn bedoeling geweest een complete Nederlandstalige bibliografie 'feminisme en theologie' samen te stellen. Dat broodnodige werk wacht nog op een uitvoerster, als vervolg op: Catharina J.M. Halkes en Petra Peeters, *Bibliografie feminisme en christendom. Een geannoteerd overzicht van de Nederlandstalige literatuur 1960-1982*. (Amersfoort, 1984) en P. Peeters, *Supplement bibliografie feminisme en christendom. Een geannoteerd overzicht van de Nederlandstalige literatuur 1983-1984*. (Voorburg, 1985). Voor gedeeltelijke overzichten van dergelijke publicaties verwijs ik naar *Theasaurus, Lover*, en de *Jaarverslagen IWFT*.

len deels buiten deze lijst met publicaties, maar zijn voor een groot deel wel terug te vinden in *Theasaurus*.¹⁴ De reeds verschenen dissertaties vormen een apart thema in deze tweede bundel *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*. Daarnaast gebruik ik als 'materiaal' het globale overzicht van onderzoek dat ik heb als projectmedewerkster voor het project Feminisme en Theologie II.

Dit artikel over ontwikkelingen in het onderzoek in feministische theologie of vrouwenstudies theologie is niet alleen bedoeld om de balans op te maken, maar ook om te signaleren welke lijnen te zien zijn, met het oog op het vervolg dat deze geschiedenis ongetwijfeld kent. Een brandende vraag is natuurlijk altijd 'of het de goede kant opgaat' en zo ja of nee, waar we dat aan meten. Kunnen 'wij' trots en fier zijn op wat er in de afgelopen jaren gedaan is? Zijn er ontwikkelingen waar 'wij' ons 'ongerust' over moeten maken?

2. Naamgeving

Allereerst stelden de auteurs van de eerder genoemde nabeschuiving het probleem van de terminologie aan de orde: waarom wordt het vakgebied feministische theologie, feminisme en theologie, feminisme en christendom, vrouwenstudies theologie genoemd? Zij stelden dat in de naamgeving iets gezegd wordt over de afbakening van het terrein, de gerichtheid van het engagement en de wijze van benadering.

In publicaties na 1986 worden de subtiele verschillen tussen de naamgeving van het vak nauwelijks geproblematiseerd. De term 'feministische theologie' wordt over het algemeen het meest gebruikt, zeker in 'de volksmond'. Voornamelijk in de academische wereld worden de termen 'vrouwenstudies theologie' of 'theologische vrouwenstudies' gebruikt om het vakgebied aan te geven.¹⁵ Het is duidelijk dat hiermee de band van vrouwenstudies theologie met de overige vrouwenstudies, zoals feministische wetenschapsbeoefening in de academische wereld is gaan heten, uitgedrukt wordt.¹⁶ De in vrouwenstudies gevoerde discussies, zoals bijvoorbeeld die over het verschil tussen 'gender' en 'seks', of over het omschrijven en ontdekken van vrouwenculturen en -tradities, zijn ook in vrouwenstudies theologie aan de orde.

Het is de vraag of de twee termen 'feministische theologie' en 'vrouwenstudies theologie' in feite twee namen zijn voor hetzelfde vakgebied. Zo ja, waar-

14. *Theasaurus. Driemaandelijks literatuuroverzicht feminisme en theologie*. Verschijnt vanaf 1986.

15. Maar ook aan de verschillende theologische faculteiten en universiteiten, is, kijkend naar de daar ingestelde organen of naar de naam van het inleidingscollege enigszins de dubbele naamgeving af te lezen (van noord naar zuid): RUG: Taakgroep Vrouwenstudies Theologie, ThUK: Werkgroep Theologische Vrouwenstudies, KTUA: Werkgroep Vrouwenstudies Theologie, UvA: Sectie Vrouwenstudies Theologie, VU: Werkgroep Feminisme en Theologie, RUU: Werkgroep Vrouwenstudies Theologie, KTUU: Programmaberaad Theologische Vrouwenstudies, RUL: Werkgroep Vrouw en Theologie, KUN: Feministische Theologie, TFT: Overleggroep Feminisme en Theologie /Vrouwenstudies Theologie, UTP: Feministische Theologie.

16. Tijdschrift voor Vrouwenstudies, vanaf 1980, Saskia Poldervaart, *Vrouwenstudies. Een inleiding*, (Nijmegen, 1983); Margo Brouns, *Veertien jaar vrouwenstudies*, 1988.

om zijn deze verschillende namen dan nodig, en zo nee, waar zit dan het verschil? Er is een tendens om feministische theologie tegenover vrouwenstudies theologie te plaatsen, waarbij dan de eerste meer aandacht zou hebben voor de relatie met 'de praktijk', en de tweede de voornamelijk academische zuster van de eerste zou zijn.

Deze tendens staat in de context van de discussie over de verhouding tussen academica's en de zogenoemde 'vrouw-en-geloofbeweging'. De terminologie wordt dan als bewijslast gezien voor het al dan niet hebben van een verhouding met 'de praktijk': door uitsluitend de term vrouwenstudies theologie te gebruiken zou de band met 'de praktijk' doorgesneden zijn. Deze opvatting maakt anderzijds zichtbaar dat 'feministische theologie', anders dan andere vrouwenstudies, een specifieke relatie heeft met 'de praktijk' in de vorm van wat meestal 'de vrouw-en-geloofbeweging' genoemd wordt: de vele en verschillende groeperingen vrouwen, die volop bezig zijn op het snijvlak christendom/maatschap-pij einde twintigste eeuw.

De naamgeving van het vak en de uitkristallisering naar twee terminologieën kan ook in verband worden gebracht met de drie verschillende gebieden waartoe feministische theologie/vrouwenstudies theologie zich verhoudt, zoals ik in mijn inleiding gezegd heb. Heleen Zorgdrager heeft in haar artikel "De last/lust van de driedubbele verantwoording"¹⁷ laten zien hoe complex de verhouding van vrouwenstudies theologie tot die drie verschillende gebieden is, namelijk tot de academische theologie, andere vrouwenstudies en de vrouw-en-geloofbeweging. (Daarnaast tekent Zorgdrager uit hoe academische theologie en vrouw-en-geloofbeweging in zekere mate een relatie met institutionele kerken delen en andere vrouwenstudies en de vrouw-en-geloofbeweging een band hebben met de vrouwenbeweging) Er is een tendens om voor de eerste twee gebieden de term vrouwenstudies gebruiken en voor het derde gebied feministische theologie.

Els Maeckelberghe wees op het gevaar dat het verschil gezien zou kunnen worden in de mate van wetenschappelijkheid,¹⁸ met andere woorden dat vrouwenstudies theologie wetenschappelijker zou zijn dan feministische theologie. Als dat niet zo is, waar zit dan het verschil? Te verdedigen is dat de term vrouwenstudies theologie een *technische* term is, neutraler dan feministische theologie. Het invoeren van een seksespecifieke vraagstelling is dan het belangrijkste criterium voor vrouwenstudies. Dat maakt ook duidelijk dat niet iedere vrouw die werkt aan theologisch onderzoek daarom aan vrouwenstudies doet. Maar dat wil niet zeggen dat feministische theologie niet met een seksespecifieke vraagstelling werkt. Feministische theologie zou dan meer de nadruk leggen op het *engagement* waarmee het onderzoek gepleegd wordt, radicaler en hartstochtelijker gericht op een praktijk van bevrijding. Consequent hierop doorgedacht

17. Heleen Zorgdrager, "De last/lust van de driedubbele verantwoording" in: Marian Papavoine en Anja Kosterman, red. *Tussen beweging en wetenschap. Teksten IWFT-conferentie 11 en 12 mei 1990*. (IWFT-Teksten nr.1.) (Utrecht, 1990), 35-45.

18. Els Maeckelberghe, "Proeven van feministische theologie. Een uitdagend godsbeeld" in: *Lover* 16 (1989) 4, 212-217.

kan het ene onderzoek binnen vrouwenstudies theologie feministischer zijn dan het andere.

In de praktijk worden de termen vrouwenstudies theologie en feministische theologie naast elkaar en door elkaar heen gebruikt. Mij lijkt het vooral belangrijk dat niet de ene term de andere *vervangt*. Met name is het belangrijk de term 'feminisme' op een of andere manier te blijven hanteren, als angel, als aanduiding van de beweging waar vrouwenstudies uit voortkomt, als aanduiding van een politieke keuze.¹⁹ Dat in de Nederlandse academische situatie de term vrouwenstudies theologie/ theologische vrouwenstudies strategisch de beste keuze is, is geen reden om de term die van oudsher in de bredere context dan de universiteit gebruikt wordt, namelijk feministische theologie, te schrappen. Het gebruik van de terminologie is dan afhankelijk van het beoogde publiek, van de drie gebieden oftewel 'praktijken' waartoe feministische theologie/ vrouwenstudies theologie zich verhoudt.

Als de term 'vrouwenstudies theologie' een strategisch belangrijke keuze is, zou ik ervoor pleiten om de 'academische' vrouwenstudies theologie in zekere zin als de 'praktische' zuster van feministische theologie te zien. En daarmee aan te sluiten bij Schüssler Fiorenza, die 'genderstudies' een 'overlevingsstrategie in een patriarchale samenleving' noemt.²⁰

3. Meer dan religie- en ideologiekritiek?

Feministische *religie- en ideologiekritiek* is de noodzakelijke eerste stap voor onderzoek, zo stelden de schrijfsters van de nabeschuiving in 1986. Deze stap vraagt vervolgens om analyses die meer omvattende, fundamentele of structurele verbanden tussen vrouwenonderdrukking en christelijke opvattingen en/of praktijken blootleggen. Op welke manier hebben dergelijke analyses vanaf 1986 gestalte gekregen? De schrijfsters van de nabeschuiving maakten een onderscheid tussen *beeldenstorm*, *kritiek als geloofsoptie* en het onderzoek naar *processen van ideologisering*. Dit onderscheid in drieën is in de afgelopen vijf jaar uit het beeld verdwenen.

Duidelijk is dat een kritische blik een fundamenteel element is van iedere feministische theologie. Deze krijgt gestalte in kritische analyse op velerlei ge-

19. Zie ook Els Maeckelbergh, "Proeven van feministische theologie. Een uitdagend godsbeeld" in: *Lover* 16 (1989) 4, 212-217, waarin zij stelt dat de band met de basis van theologie een politiek issue maakt. Voor feministische theologie is die basis dan de vrouw-en-geloofbeweging. Daarentegen zou ik willen stellen dat feministische theologie in Nederland voortkomt uit de vrouwenbeweging, en niet zozeer uit de vrouw-en-geloofbeweging, die voor een deel ook zelf als produkt van feministische theologie gezien kan worden. Hoe de relatie vrouwenbeweging - vrouw-en-geloofbeweging historisch ontstaan is en er feitelijk uitziet, lijkt me een onderzoek waard.

20. Lezing van Elizabeth Schüssler Fiorenza tijdens het congres 'Macht-Verschil-Macht. Naar een feministische theologie van bevrijding'. De teksten van de lezingen die tijdens dit congres gehouden zijn, van Elizabeth Schüssler Fiorenza, Trees Versteegen, Nienke van Dijk en Christine Schaumberger verschijnen voorjaar 1991 in: Hedwig Meyer-Wilmes en Lieve Troch, red. *Over Hoeren, Taarten en Vrouwen die voorbijgaan. Macht en verschil in de vrouwenkerk*.

bieden: van religieuze ideeën, van religieuze symbolen en praktijken, van kerken en theologiegeschiedenis en van recente ontwikkelingen.²¹ De 'hermeneutische argwaan' van Schüssler Fiorenza bood een theoretisch concept om deze kritische blik een wetenschappelijk kader te geven. Het debat over deconstructie²² en daarvan afgeleide analysemethoden dat in vrouwenstudies gevoerd is heeft ook in vrouwenstudies theologie z'n sporen nagelaten.

Duidelijk is ook dat vrouwenstudies theologie meer is dan het onder kritiek stellen van historische en hedendaagse godsdienstige ideeën, processen, theologieën. Kritische analyse vormt de basis voor herinterpretaties of het zoeken naar nieuwe vormen van theologie. Na en naast de methoden van broodnodige deconstructie en afbraak bleek er ook behoefte aan positieve invullingen, reconstructies, nieuwe bouwwerken. Kritisch onderzoek naar de betekenis van bijvoorbeeld canon, of vrouwen tradities heeft geleid tot het zoeken naar modellen waarmee feministisch theologes een positieve invulling daaraan kunnen geven. Deze aanpak is sinds 1986 tot grote bloei geraakt en heeft z'n vruchten opgeleverd; contexten zijn zichtbaar gemaakt, vooronderstellingen uitvoerig in beeld gebracht, herinterpretaties op ieder theologisch terrein zijn uitgewerkt.

Kritische analyses vinden op vele manieren plaats in vrouwenstudies theologie. De vraag is tot waar al die kritiek voert en of men bereid is te volgen als dit tot vragen buiten traditioneel-theologische kaders leidt. Deze uitbundige bloei op het kritisch terrein voert tot de verdenking van wildgroei en gebrek aan theologisch gehalte. Is deze verdenking terecht?

4. Plaatsbepaling binnen de theologie

Een belangrijk aandachtsveld in het onderzoek is de plaatsbepaling binnen de theologie. Hoe valt het nieuwe en eigene van feministische vraagstellingen te plaatsen ten opzichte van gangbare theologieën?, zo vroeg men zich in de nabeschouwing in 1986 af. In 1986 leek al minder sterk de nadruk op het aspect van 'aanvulling' van 'de' theologie te liggen. De ontwikkelingen sinds 1986 geven een ander beeld te zien. Met iedere nieuwe groep theologes als studentes en onderzoeksters die vanuit vrouwenperspectief gaat kijken begint weer opnieuw het bevragen van en 'aanvullen van' bestaande theologische disciplines.

Duidelijk is inmiddels dat alle vakgebieden in de theologie vanuit feministisch perspectief bekeken kunnen worden en een relevant werkgebied voor vrouwenstudies vormen. Een vraag daarbij op dit moment is welke vakgebieden

21. Zie bijvoorbeeld het "Overzicht van promotie-onderzoek verricht door leden van de IWFT-werkgroep Onderlinge Promotie Promoting (OPP)" in *Proeven van Vrouwenstudies Theologie, Deel I*, 253-258. Wanneer in de hiernavolgende noten namen van onderzoeksters genoemd worden verwijst ik naar dit "Overzicht van promotie-onderzoek..", en het "Aanvullend overzicht van promotie-onderzoek" of de "Publicatielijst" in deze bundel.

22. Vooral Anne-Claire Mulder is daar in haar onderzoek expliciet mee bezig. Zie ook noot 21. Overigens refereer ik hier aan de term 'deconstructie' te gebruiken als technische term voor de methode die afkomstig is uit de Franse filosofie en niet als vage term voor alle methoden waarbij ideeën tot op de grond toe afgebroken worden.

de grootste aandacht krijgen. Systematische theologie,²³ exegese,²⁴ en theologiegeschiedenis²⁵ en meer recent praktische theologie²⁶ lijken steeds meer de vakgebieden te zijn waarop vrouwenstudies theologie zich roeren. Er is een opkomst van ethiek en ecclesiologie, die zich vooral manifesteert als interesse voor voortplantingstechnologieën²⁷ en vrouwenkerk.²⁸

De visie dat feministische theologie bevrijdingstheologie is geldt in een aantal kringen als vanzelfsprekend, maar komt als expliciete keuze in beperkte mate voor.²⁹ Hetzelfde geldt voor feministische theologie als oecumenische theologie.³⁰ Uit de Nederlandse publicaties blijkt niet dat het een belangrijk aandachtsgebied of te bediscussiëren item is óf feministische theologie bevrijdingstheologie of oecumenische theologie is. Feministische theologie presenteren als ervaringstheologie functioneert daarentegen als een soort basisgegeven dat in publicaties niet alleen voortdurend aangestipt wordt, maar ook in een aantal publicaties geproblematiseerd.³¹ Het blijft nodig dat daar interpretatiekaders voor ontwikkeld worden, zoals al in 1986 geconstateerd werd. Niet alleen omdat het beroep daarop een constante factor blijft, maar ook omdat in toenemende mate verschillen in ervaringen van vrouwen geconstateerd en relevant geacht worden.

5. Interdisciplinariteit

Een opvallende ontwikkeling tekent zich af met betrekking tot de veelgenoemde interdisciplinariteit in vrouwenstudies theologie. Deze interdisciplinariteit wordt

23. Bijvoorbeeld het onderzoek van Jonneke Bekkenkamp, Irmgard Busch, Maaïke de Haardt, Manuela Kalsky, Anne-Marie Korte, Anja Kosterman, Anne-Claire Mulder, Hedwig Meyer-Wilmes, Lieve Troch. Zie ook noot 21.

24. Bijvoorbeeld het onderzoek van Fokkelen van Dijk, Saskia de Jong, Magda Misset-van de Weg, Ellen van Wolde. Zie ook noot 21.

25. Bijvoorbeeld het onderzoek van Marieke van Baest, Grietje Dresen, Freda Dröes, Dorothée van Paassen. Zie ook noot 21.

26. Bijvoorbeeld het onderzoek van Riet Bons-Storm. Zie ook noot 21. Ook een aantal recente bundels over vrouwenpastoraat duiden op een groeiende interesse, bijvoorbeeld Ineke van Keulen en Herma Tigchelaar, red. *Vrouwenpastoraat in feministisch perspectief. Kursusverslagboek*. Uitgegeven door de Protestantse Stichting voor Vorming en Voorlichting over seksualiteit en relaties. (Den Haag: PSVG, 1990). *Bevrijdend Pastoraat vanuit feministisch perspectief, ten aanzien van seksueel geweld*. Een uitgave van de werkgroep 'Pastoraat en Seksueel Geweld' in Noord-Holland, 1990 en *Vrouwenpastoraat: een term die de lading dekt?* Een uitgave van Vrouwenoverleg Theologische Faculteit Tilburg, (Tilburg, 1990).

27. Bijvoorbeeld in het onderzoek van Dorry de Beyer, *En de vrouw die kiest een kind. Op weg naar een feministische ethiek van de voortplanting*. Kampen, 1990, de bundel *Glazen buisje, heilig huisje? Feministes over nieuwe voortplantingstechnologieën*. Tilburg: Vrouwenoverleg TFT, 1988 en het themanummer over dit onderwerp in *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 2 (1989) 3.

28. Bijvoorbeeld in het onderzoek van Riet Bons-Storm, Lidy Leussink, Lieve Troch en Annelies de Bont. Zie noot 21

29. Bijvoorbeeld in het onderzoek van Liesbeth Huijts en Lieve Troch. Zie noot 21.

30. Bijvoorbeeld in een artikel van Anne-Marie Korte. Zie noot 21.

31. Bijvoorbeeld in het onderzoek van Hedwig Meyer-Wilmes, Grietje Dresen en Anne-Marie Korte. Zie noot 21.

op verschillende manieren ingevuld; extern en intern, dat wil zeggen dat inzichten uit bijvoorbeeld vrouwenstudies letteren en vrouwenstudies geschiedenis in vrouwenstudies theologie worden ingebracht; en dat binnen de theologie de grenzen van de traditioneel theologische vakgebieden worden overschreden. Deze interdisciplinariteit is niet zomaar een kruisbestuiving van verschillende disciplines, maar hangt samen met methoden die als noodzakelijk gezien worden om vragen vanuit vrouwenstudies theologie wetenschappelijk verantwoord te kunnen stellen.

Bovendien komt deze interdisciplinariteit vaak in de volgende richting voor: historisch of exegetisch-literair of godsdienstfilosofisch onderzoek vormen een aanleiding om fundamentele vragen te stellen, vragen die van oudsher binnen systematische theologie aan de orde zijn. De laatste jaren zijn binnen vrouwenstudies theologie op die manier vragen gesteld naar openbaring, naar God(-sbeelden), naar traditie, canon en gezag. Dat het vakgebied systematische theologie inmiddels een bepaalde 'bepanting' voorschrijft doet daar niets aan af. In zekere zin zie je bij vrouwenstudies theologie een verregaande uitbreiding en nieuwe invulling van het vakgebied systematische theologie.

Als consequentie van deze vragen wordt voortdurend gestuit op de vraag naar wat theologie nu eigenlijk is en worden heftige pogingen ondernomen op deze vraag een voor deze tijd adequaat antwoord te geven. Eigenlijk wordt de vraag naar wat nu theologie is of zou moeten zijn nergens zo vaak gesteld, impliciet dan wel expliciet, als bij vrouwenstudies theologie. Dat de vraag vanuit feministisch perspectief gesteld de grenzen van de traditionele theologie te buiten kan gaan maakt misschien dat zij niet herkend wordt, bijvoorbeeld door traditionele theologen, die regelmatig aan feministische theologes de vraag stellen óf het nog wel theologie is wat zij doen. Dat de vraag 'wat is theologie?' als consequentie van radicale doordenking van een aantal theologische thema's een andere vraag is dan de vraag "is het nog wel theologie" moge duidelijk zijn. Nieuwe varianten en wilde bloemen zijn geen 'onkruid'.

Als in het verkenningsrapport van Van Peursen³² tien definities van theologie gebruikt worden is het vreemd om te verwachten dat vrouwenstudies theologie met één welomschreven definitie van theologie zou moeten werken. De discussie die gaande is over wat theologie is binnen alle theologie in de twintigste eeuw heeft natuurlijk zijn invloed op de vragen die binnen vrouwenstudies theologie gesteld worden. Een verwarring die daarbij komt is of de vraag naar het theologische als politieke dan wel als wetenschapstheoretische vraag gesteld wordt.

Wat theologie precies in de context van een gesecculariseerde samenleving betekent is een vraag die binnen vrouwenstudies theologie expliciet gesteld wordt en die steeds belangrijker wordt als impliciet aandachtspunt bij het zoeken naar de juiste theologische vragen en adequate methoden en richtingen van

32. C.A. van Peursen, *Verkenning betreffende de faculteiten der Godgeleerdheid en de theologische hogescholen*, ('s-Gravenhage, 1987). Zie ook het artikel van Jonneke Bekkenkamp in deze bundel.

antwoord.³³ Het gebruik van oude vertrouwde formuleringen, zoals bijvoorbeeld "theologie is reflectie op geloven vanuit een geloofsgemeenschap" roept alleen maar meer vragen op, zolang de onderdelen van een dergelijke formulering in een gesecculariseerde maatschappij onder druk komen te staan en opnieuw betekenissen moeten krijgen. Wat is bijvoorbeeld een geloofsgemeenschap vanuit het perspectief van vrouwen? Tegelijk zijn er theologes die met vrouwenstudies bezig zijn voor wie de gesecculariseerde context voor religie/theologie niet als probleem verschijnt en bij wie een aantal vanzelfsprekende veronderstellingen, zoals bijvoorbeeld het deel uitmaken van een geloofsgemeenschap absoluut niet geproblematiseerd wordt.

6. Contextuele theologie

In de nabeschuiving van 1986 wordt de vraag naar het theologische van vrouwenstudies theologie gekoppeld aan de verdenking waar alle progressieve theologeën aan bloot staan, namelijk slechts sociaal-, literair-, of godsdienstwetenschappen te zijn. Gesteld wordt dat feministische theologie met veel progressieve vormen van theologie de optie deelt dat theologie contextueel moet zijn. Contextualiteit is een vorm waarmee dan niet alleen een werkwijze, maar ook een inhoud van theologie-beoefening wordt aangegeven: "over geloof valt niet te spreken zonder het over concrete mensen en haar feitelijke levensomstandigheden te hebben". In aansluiting hierop bekijken de schrijfsters een aantal aanzetten tot contextuele theologie in feministische theologie. In 1986 werd al geconstateerd dat deze benadering voor de toekomst de meeste perspectieven heeft.

In 1990 moet dat opnieuw beaamd worden. Het ziet er naar uit dat deze benadering het meest recht doet aan, of een kader kan bieden voor de uitwaai-ering naar de vele en verschillende aandachtsgebieden waar feministisch theologes zich druk over maken. Een benadering van vrouwenstudies theologie als contextuele theologie kan recht doen aan de verschillen die steeds meer zichtbaar worden in inhoud en benadering van theologes die met vrouwenstudies bezig zijn. Het gaat er dan niet zozeer om te signaleren dat er steeds meer verschillen zijn in de uiteenlopende thema's die feministisch theologes op haar agenda nemen, en in de vakgebieden waarop zij zich bewegen. Het gaat erom de verschillende achtergronden; religieuze, economische, politieke en culturele, die de verschillen in haar vragen en vraagstelling bepalen, een plaats te geven in de discussie over theologie.

"Het is de context die de vragen maakt" stelt Maaïke de Haardt in een artikel over de verschillen in ontwikkeling van feministische theologie in Nederland, Vlaanderen en de Verenigde Staten.³⁴ Terecht zegt zij dat "Iedere theologe

33. Zie het "Woord vooraf" van Grietje Dresen in "Proefschriftfragmenten" in deze bundel.

34. Maaïke de Haardt, "Het is de context die de vragen maakt: over geschiedenis en ontwikkeling van feministische theologie" in: Lieve Troch en Maaïke de Haardt, red. *Een verkenningsstocht door Nederland, Vlaanderen en de Verenigde Staten*. (Kampen, 1989), 12-36.

denkt en werkt vanuit haar eigen achtergrond (r.k., protestants, joods, orthodox, liberaal, marxistisch, exegete, historica, praktisch of systematisch), is meer of minder radicaal in haar opstelling, is meer of minder gericht op een gemeenschap van vrouwen en mannen en formuleert haar vragen en problemen vanuit haar eigen context".

Het gaat erom welke invloed welke onderdelen van zo'n rijtje tussen haakjes en vele mogelijke toevoegingen daaraan hebben op de het laatste jaar gevoerde onderlinge discussie over wat vrouwenstudies theologie is of zou moeten zijn. Een pleidooi voor het zien van feministische theologie als contextuele theologie is ook een pleidooi voor het h/erkennen van invloeden in discussies, wanneer dergelijke achtergronden op de voorgrond treden. (Dat wil nog niet zeggen dat deze achtergronden ook meteen het onderwerp van het gesprek zouden moeten zijn). Bovendien biedt het zien van feministische theologie als contextuele theologie een kader om actuele discussies steeds opnieuw op de theologische agenda te zetten.

Tegelijk is een pleidooi voor contextuele theologie meer dan dat. De mate waarin vrouwenstudies theologie actuele thema's op haar agenda neemt leidt tot de verdenking dat feministische theologie 'met de mode meewaait', met als aanklagers diegenen die menen dat theologie zich met de 'eeuwige' vragen bezig dient te houden. Het argument is dan dat modes voorbijgaan, maar eeuwige vragen blijven. Contextuele theologie is dan een term uit de missiologie en gereserveerd voor bijvoorbeeld Derde-Wereld theologie en wordt niet gezien als een hermeneutisch concept. 'Bijvoeglijke' theologieën zoals feministische-, zwarte-, potten-, Derde-Wereld theologie worden dan gezien als marginale uitwerkingen van 'de theologie' en niet als de specifieke theologieën die zij zijn.

In de actuele discussie over wat theologie is, voor een deel opgerakeld door het negeren ervan door de Verkenningscommissie, en verder voortdurend in beroering door de druk van een toenemende gesecculariseerde wereld, is een pleidooi voor een opvatting van theologie als contextueel op z'n plaats. Een eeuwige waarheid bestaat niet, en ouderdom is geen criterium voor waarheid. Dwaling is even oud. Mij lijkt dat feministisch theologes in het debat over wat theologie is een van de vurigste pleitbezorgsters kunnen zijn voor de stellingname dat alle theologie contextuele theologie is en feministische theologie met haar vele aandachtsgebieden als een uitmuntend voorbeeld daarvan poneren. Tegelijk moeten we uitkijken voor een inflatie van de term contextuele theologie en deze contexten voortdurend in hun concrete gedaante benoemen.

6. 1. De Nederlandse context/en

De Haardt stelt in haar bovengenoemde artikel dat in de Verenigde Staten door de enorme verscheidenheid in contexten van theologes, zowel naar denominatie, ras of economische achtergrond, en doordat men vanaf het begin met elkaar overlegde en samenwerkte, al vrij snel een aantal problemen gesignaleerd werden die in Europa pas de laatste jaren uitdrukkelijk aan de orde gesteld worden. Toch is bijvoorbeeld aan de doelstellingen van de IWFT uit 1976 af te lezen dat de problemen en thema's die door feministisch theologes opge-

pakt moeten worden in Nederland ook toen al gesignaleerd zijn. In de lijst met onderzoeksvragen die in 1986 geformuleerd is, is ook een aantal van deze discussies terug te vinden, die in de Nederlandse maatschappelijke context ontstaan zijn. Om er een aantal te noemen: de vraag naar antisemitisme in feministische theologie, de verhouding jodendom-christendom, de vraag wiens ervaringen uitgangspunt van feministische theologie zijn, en de vraag naar Nederlandse bevrijdingstheologie stonden op de agenda's.

Ook de vragen die naar aanleiding van de Vrouwensynode in 1987 aan deze lijst zijn toegevoegd; naar hoe het zit met racisme in vrouwenstudies theologie, naar heteroseksuele vooronderstellingen in feministische theologie en naar de relatie vrouwenstudies theologie en derde wereld vrouwen laten zien dat in Nederland dergelijke problemen in feministische theologie gesignaleerd zijn. Dergelijke vragen ontstaan vanuit de notie dat theologie gericht moet zijn op bevrijding en gerechtigheid en worden dan in specifieke theologie uitgewerkt.

De vraag is eerder waar deze gesignaleerde vragen feitelijk in het onderzoek opgepakt worden. Uit de publicatielijst is duidelijk dat erover gepubliceerd wordt. Een nieuwe situatie is misschien ontstaan doordat een aantal theologes op werkvelden terecht zijn gekomen (vormingswerk, beleidswerk, pastoraal werk, predikantswerk) waar dergelijke onderzoeksvragen een concrete invulling en belang krijgen. Zo vormen theologes ook concrete belangengroepen, bijvoorbeeld de groep pottentheologes; "Verkeerd Verbonden" en de Werkgroep Zwarte Feministische Theologie. Onder feministisch theologes treedt steeds meer specialisatie en differentiëring op. Gesteld kan worden dat ook het 'promotie onderzoek' inmiddels een eigen context vormt, met vragen die in relatie tot dat veld ontstaan.

De vraag is dan waar welke vragen in welk onderzoek opgepakt en uitgewerkt worden/ kunnen worden. In de afgelopen jaren is expliciet pottentheologie gepubliceerd,³⁵ enkele vrouwen houden zich in haar onderzoek bezig met de relatie met de derde wereld,³⁶ zwarte theologes laten zich horen.³⁷ De discussie over economische verschillen wordt vooral vanuit ATO-vrouwen steeds opnieuw

35. Zie bijvoorbeeld: Trudi Klijn en Denise Dijk, "Lesbische theologie - een andere (contact)lens. Gesprek met Mary Hunt", *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 1 (1988) 3, 24-35; Nienke van Dijk, "Opdat zij ziende niet zien. De onzichtbaarheid van lesbische vrouwen in de kerk. *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 2 (1989) 2, 3-11; Foka Brouwer en Hermine Pool, red. *Zo wordt het Woord verkeerd gehoord, opstellen over potten en theologie*. (Hardinxveld, 1990), en het tijdschrift: *Vroom en Vrolijk*. Inmiddels is ook "Verkeerd verbonden", een netwerk van en voor lesbische vrouwen in en rond de kerken, opgericht.

36. Bijvoorbeeld Harriët van der Vleuten. Zie noot 21. Zie ook het themanummer "Feministische theologie in / en de Derde Wereld" *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 3 (1990) 3.

37. Bijvoorbeeld Doreen Hazel. Deze theologes hebben zich verenigd in de Werkgroep Zwarte Feministische Theologie. Zie ook Joke de Wilde "Zoeken naar nieuwe vormen. Doreen Hazel over zwarte feministische theologie in Nederland" *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 3 (1990) 3, 26-33. Duidelijk is dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen zwarte theologes die theologie maken en witte theologes die zich met de verhouding zwart-wit bezig houden, zoals bv. Maaike de Haardt.

aangekaart,³⁸ en antijudaïsme in vrouwenstudies theologie blijft een bron van studie.³⁹ Godsdienst en incest is een actueel thema.⁴⁰ De discussie over vrouwenkerk krijgt in Nederland vooral de richting van studies over vrouwenpastoraat en feministisch pastoraat.⁴¹ Ook thematieken als 'godinnen' komen op de agenda voor.⁴²

Ik neem aan dat een dergelijke lijst van thema's voor het onderzoek steeds opnieuw met actuele vragen aangevuld kan worden. Het gaat er niet om een prioritering aan te geven voor het belang van ieder onderzoek in 'de ranglijst' van 'de feministische theologie'. Eerder dan van herverkaveling is er sprake van het aanwinnen van nieuw te bewerken terreinen.

7. Oecumenische theologie?

Met alle differentiëring die steeds meer gezien wordt in vrouwenstudies theologie, heeft de confessionele achtergrond, bijvoorbeeld (rooms)katholiek of protestants, in de discussies nauwelijks een rol gespeeld. Toch is het h/erkennen van dergelijke verschillen in een aantal opzichten relevant, al was het alleen maar om te zien waar ze op de achtergrond meespelen. Om een voorbeeld te noemen: een aantal jaren geleden⁴³ konden barthiaans opgeleide en rooms-katholiek gesocialiseerde theologes niet als feministisch theologe met elkaar spreken over een thema als 'ervaringen van vrouwen als uitgangspunt voor feministische theologie' of 'de Schrift' zonder de bestaande theologische discussies tussen de stromingen te reproduceren.

In publicaties tot nu toe zijn dergelijke verschillen impliciet geweest in de keuze voor de theologische stromingen waartoe feministisch theologes zich verhouden en thema's die op de agenda gezet worden. Het lijkt me niet toevallig dat degenen die feministische theologie vanzelfsprekend als bevrijdingstheo-

38. Bijvoorbeeld in de publicaties van Trees Versteegen. Naar aanleiding van de conferentie van de werkgroep Intermat (Interfacultaire werkgroep maatschappelijke theologie) Amsterdam, januari 1990 is ook de werkgroep "DEFECT" opgericht: Debat feministische en economische theologie.

39. Inmiddels is er ook een Netwerk Feministische theologie en Jodendom opgericht, bestaande uit een groep van Nederlandse en Duitse theologes die dit thema bestuderen. Anti-judaïsme was ook het centrale thema op de derde Europese conferentie van de ESWTR in Arnoldshain, september 1989. Zie Heleen Zorgdrager "Leren het verschil te eren. De derde conferentie van de European Society of Women for Theological Research" *Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie* 3 (1990) 2, 4-7, Judith Plaskow, "Naar een God met duizend namen. Feministisch anti-judaïsme en de christelijke God", *ibidem*, 7-19 en Fokkelien van Dijk-Hemmes, "In een nieuw feministisch jasje. Een Nederlandse reactie op Judith Plaskow" *ibidem*, 19-25. Ook de kandidaatsscriptie van I.Overdijk, *De hand in eigen boezem*, Amsterdam: KTUA, 1988 staat in deze context.

40. Bijvoorbeeld A. Imbens. Zie noot 21.

41. Bekroond met een hoogleraarschap vrouwenstudies en pastoraat, dat bezet wordt door dr. Riet Bons-Storm. Zie ook noot 26.

42. Zie bijvoorbeeld de verslagbundel van een serie lezingen over dit onderwerp, georganiseerd door de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen H. Koster en D.E. Cazemier, red. *Zin en onzin van de Godin. Uitdagingen van de feministische spiritualiteit aan de feministische theologie*. (Voorburg, 1989), en de publicaties van Jacqueline Borsje.

43. Studiedag "Ervaring: glijdraad of leidraad voor feministische theologie?" UvA, 1982.

logie zien voornamelijk van katholieke huize zijn. Het lijkt me ook niet toevallig dat een theologe met als achtergrond Nederlands Hervormd een thematiek als 'canon' oppakt, of dat de exegetes overwegend van protestantse huize zijn en de systematisch theologes overwegend uit de rooms-katholieke traditie stammen. Tegelijk zijn er 'grensoverschrijdingen': de katholieke onderzoekster op zoek naar 'Traditie' zoekt haar traditie bij protestantse theologes (Freda Dröes), de protestantse onderzoekster breekt met de literaire canon de theologische open (Jonneke Bekkenkamp).

Is dit de feministische theologische variant van oecumene? Oecumene wordt gewoonlijk opgevat als de poging tot herstel van de eenheid van de christenen vanuit de kerkelijk ontstane pluraliteit. Oecumene houdt in ieder geval een erkenning van historische contextualiteit in. In *Mara, Tijdschrift voor feminisme en theologie* krijgt de term 'oecumene' gestalte in de ruimte voor de diverse achtergronden, maar niet in een interconfessioneel debat over uitgangspunten of dialoog op het niveau van het bevoegd kerkelijk gezag. Belangrijker voor deze vorm van oecumene lijkt het deze achtergronden te respecteren en wanneer nodig daarvan rekenschap te geven.

Mij lijkt het belangrijk om ook bij de discussies binnen vrouwenstudies theologie er oog voor te hebben dat de respectievelijke achtergronden, niet alleen naar denominatie, maar ook naar theologische opleiding een andere terminologie, denkkader of weerstanden hebben meegegeven. Mij lijkt het h/erkennen van deze verschillen een belangrijk aandachtspunt, zonder dat dit betekent dat ze het thema van de discussie moeten zijn. Eenmaal een dergelijk verschil gezien hebbend, kom je er steeds meer op het spoor; bijvoorbeeld naar cultuurverschillen tussen 'zuidelijke' en 'noordelijke' katholieken. Het h/erkennen van dergelijke verschillen komt een openbare discussie over doel en middelen van vrouwenstudies theologie/feministische theologie ten goede. Het gaat er niet om deze verschillen uitentreure op te sporen vanwege de verschillen, maar te zien waar ze in openbare debatten onduidelijkheden veroorzaken.

Het is belangrijk bij de discussies over vrouwenstudies theologie niet de tradities en profilering van de diverse theologische universiteiten en faculteiten te reproduceren. Wel is het belangrijk die diverse achtergronden als ingang in de discussie te h/erkennen. Veel vanuit de traditie overgeleverde 'verschillen', in de vorm van opposities, zoals bijvoorbeeld "binnen de kerk-buiten de kerk", "orthodox-ketters", "theorie-praktijk" blijken verschillen te zijn die er in de discussies binnen vrouwenstudies theologie weinig toe doen. Zoals in de Wereldraad de laatste jaren een verschuiving heeft plaatsgevonden van het bediscussieren van confessionele verschillen naar verschillen als arm-rijk, blank-gekleurd, discriminatie naar sekse, zo is dat zeker gegaan in feministische theologie. Het unieke van vrouwenstudies theologie is een pluriformiteit die niet tot polariteit hoeft te leiden. Het zien van steeds meer verschillen lijkt mij een winst voor steeds rijker geschakeerde feministische theologie. Naast verschillen in achtergrond bestaan er verschillen in belangen en doelen die theologes nastreven, en verschillen in positie.

Het benoemen van verschillen leidt idealiter tot het zoeken naar de mogelijke overeenkomsten en samenwerking. Dat neemt niet weg dat verschillen tussen

vrouwen als bedreiging voor een eenheid in strijd gezien kunnen worden. Een ander gevaar bestaat in een liberaal louter constateren van verschillen, waarbij gemeenschappelijke strijd en daartoe te voeren discussies uit de weg worden gegaan. In de inleiding op haar proefschrift legt Hedwig Meyer-Wilmes de parallel tussen feministische theologie en oecumenische theologie niet in de inhoudelijke grondslagen, maar in de wetenschapstheoretische plaatsbepaling. Beide concepten van theologie laten zich als noodzakelijke dimensie van alle theologische vakgebieden en als zelfstandige theologische discipline begrijpen en profileren. Ook hier lijkt me opnieuw het belang van feministische theologie als contextuele theologie; de mogelijkheid van een kader waarin verschillen kunnen bestaan zonder dat ze tot een eenheid hoeven te leiden.⁴⁴

De nieuwe tendens is niet dat verschillen naar voor worden gebracht, dat gebeurde een aantal jaren geleden ook al. De machtsfactor, het verschil in macht als de praktische en theoretische consequenties van die verschillen zijn het strijdpunt. Dit was bijvoorbeeld de inzet van de conferentie Macht-Verschil-Macht. Een feministische theologie van bevrijding.⁴⁵

8. In de ban van de achterban

Een kwestie waarvan het belang niet afneemt is de vraag naar de achterban. De vrouw-en-geloofbeweging in Nederland wordt als belangrijkste achterban van vrouwenstudies theologie gezien. In verband daarmee is het laatste jaar een discussie gevoerd die stelt dat de 'kloof' tussen vrouwenstudies theologie en de vrouw-en-geloofbeweging te wijd aan het worden is.

Uit de publicaties van de afgelopen jaren is dat in ieder geval niet aan te tonen. De publicaties laten zien dat het merendeel van de theologes die bezig zijn met promotie-onderzoek vele stukken heeft geschreven in de zogeheten populair-wetenschappelijke bladen, veel meer dan haar zogenaamde 'puur-wetenschappelijk' werk. Ook het onderzoek van Christa de Wit⁴⁶ laat zien dat het materiaal dat in vormingscentra door begeleidsters van vrouw-en-geloofcursussen het meest gebruikt wordt dat van theologes die aan universiteiten werken en studeren is.

Te stellen dat vrouwenstudies theologie haar 'eigenlijke' en 'enige' achterban heeft in de vrouw-en-geloofbeweging lijkt mij een gevaarlijke versimpeling van de werkelijkheid.⁴⁷ Deze stelling volgt te vaak een eenvoudige mathematische voorstelling van 'een basis' en 'een top'. 'De basis' bestaat niet, evenmin als 'de top'. Zowel binnen feministische theologie /vrouwenstudies theologie als binnen

44. Zie ook Anne-Marie Korte, "Gebroken/geheeld. Feministische visies op oecumene" in: A. Houtepen, red. *Breekpunten en keerpunten*. IIMO Research Publication 27. (Leiden/Utrecht, 1989).

45. Helvoirt, 7 en 8 september 1990. Georganiseerd door de UTP, de Theologische Faculteit van de KUN en DSTS. Zie ook noot 9.

46. Christa de Wit. *Strategieën in zusterschap*. Over de verhouding tussen feministisch theologes en vrouw en geloof-vrouwen. Doctoraalscriptie Nijmegen, juni 1990.

47. Zie ook: *Tussen beweging en wetenschap*.

de vrouw-en-geloofbeweging bestaan groepen die met uiteenlopende thema's, meer of minder radicale feministische stellingnames, meer of minder kerkelijke en christelijke betrokkenheid bezig zijn. Het lijkt me een belangrijk empirisch onderzoek waard te kijken waar en op welke manieren banden lopen tussen deze groepen en theologes die aan de academie werken. Daarbij komt ook nog de positie, dat voor sommige theologes niet de vrouw-en-geloofbeweging de basis is voor feministische theologie, maar de vrouwenbeweging.⁴⁸

Een ander punt dat belangrijk is bij de vraag naar de achterban is in de publicaties de expliciete keuze voor een groep waarvoor of vanwaaruit artikelen geschreven worden. De laatste jaren komen steeds meer artikelen voor die geschreven zijn vanuit een bepaalde achterban.

9. Stijlen

Bij het bekijken van het onderzoek van de laatste jaren heb ik me afgevraagd of er inmiddels bepaalde *stijlen* van vrouwenstudies theologie zich uitgekristalliseerd hebben, plaatselijk of landelijk. Ik denk dat een dergelijke vraag over een paar jaar meer antwoord oplevert. Toch zijn sommige 'beginnen' van een eigenheid, expliciet of impliciet, de moeite van het noemen waard. Daarbij heb ik vooral gekeken naar het onderzoek dat historisch in relatie tot het onderwijs aan de diverse theologische instellingen ontstaan is, en weinig naar het onderzoek dat in toenemende mate bijvoorbeeld door AIO's uitgevoerd wordt. Uiteraard wordt op iedere instelling datgene in het theologische vrouwenstudies onderwijs uitgevoerd wat nodig is om het vak verder uit te bouwen. Het zijn de accentverschillen die me interessant lijken. Het is ook niet mijn bedoeling hiermee een landelijk zwaartepuntenbeleid uit te zetten, of uitputtend het feministisch-theologisch onderzoek aan de verschillende theologische instellingen te beschrijven.

Op de KTUA is een inventariserend en initiërend onderzoeksproject *Theologiebeoefening door vrouwen in Nederland (13e eeuw - 1975)* opgezet.⁴⁹ Binnen dit project worden ook scripties uitgevoerd. Behalve historisch is dit onderzoek ook bedoeld om de systematisch-theologische vraag naar een eigen theologische traditie van vrouwen te analyseren. Aan de theologische faculteit van de KUN is het onderzoek voornamelijk opgezet binnen het kader van de vraag naar een feministisch theologische hermeneutiek en symboliek. Deze vraag is ingebed in het onderzoeksprogramma feministische methodologie en theologische hermeneutiek. Opvallend is dat aan de ThUK in het onderzoek voornamelijk klassieke theologische mannelijke auteurs (op)nieuw gelezen en geïnterpreteerd worden vanuit een feministische invalshoek. Aan de TFT en de UvA is de tendens

48. Zie ook het artikel van Hedwig Meyer-Wilmes "Tussen beweging en wetenschap. Over de verschillende visies op de theorie-praktijkverhouding onder feministisch theologes" in: *Tussen beweging en wetenschap*, 9-20.

49. Sinds 1 sept.1988 is 12 uur per week studentassistentchap voor dit project toegewezen uit de herbezettingsgelden. De looptijd is 4 jaar.

zichtbaar om verhalen/vrouwenliteratuur als bron van theologiseren te gebruiken. Zowel aan de VU als de UvA valt de aandacht voor christologie op. Aan de RUG is feministische theologie van oudsher aangehaakt bij geschiedenis van het christendom. Mogelijk brengt de benoeming van Riet Bons-Storm als bijzonder hoogleraar voor Vrouwenstudies en Pastoraat een nieuwe eigen lijn aan. Aan de KTUU begint een lijn van historisch-systematisch onderzoek van concrete theologische projecten van vrouwen zich af te tekenen in combinatie met grondslagenonderzoek, geschied op feministisch-filosofische leest. Op de faculteit godgeleerdheid van de RUU is de interdisciplinariteit van exegese en vrouwenstudies letteren duidelijk ontwikkeld. Typerend voor de RUU is ook de aansluiting bij de vakwetenschappen: exegese OT/NT, wijsbegeerte en ethiek. Aan en buiten de TFT is "de Tilburgse school" van feministisch theologes ontstaan waarvan het eigene in stijl enigszins bestaat in een visie op theologie waarin het constructieve en positieve element op de voorgrond staat.⁵⁰ Aan de UTP in Heerlen staat het expliciete karakter van feministisch theologie als bevrijdingstheologie centraal. Op deze praktische opleiding is ook aandacht voor hermeneutische vragen vanuit het spanningsveld praktische theologie/systematische theologie. Er is een landelijke tendens om voornamelijk bronnen van vrouwen te gebruiken, waarbij de ThUK een uitzondering lijkt te vormen. Het is een interessant aandachtspunt te zien of deze accentverschillen leiden tot verdere uitkristalliseren in de komende jaren.

10. Is dit Nederlandse feministische theologie?

Duidelijk is dat in het onderzoek nog steeds vele namen van Noord Amerikaanse auteurs geciteerd worden, zoals Elisabeth Schüssler Fiorenza, Mary Daly, Rosemary Radford Ruether, Nelle Morton, Isabel Carter Heyward. Gezien het feit dat de Verenigde Staten van Amerika de bakermat van feministische theologie zijn is dat ook niet vreemd te noemen, maar is er gaandeweg een eigen Nederlandse versie van hun theorie ontstaan? Dat lijkt inderdaad het geval.

De Nederlandse vrouwen die het werk van Noord Amerikaanse theologes gebruiken vertalen dit naar de Nederlandse situatie toe, zoals bijvoorbeeld met het werk van Mary Daly,⁵¹ of met het werk van Schüssler Fiorenza gebeurd is.⁵²

50. Het eigene van Tilburg komt ook naar voren in het nauwe contact van de vrouwengroep van de TFT met de regio, en van daaruit de eigen inhoudelijke lijn in colleges en scripties; die in 1986 omschreven werd als 'waar halen vrouwen de moed en de inspiratie vandaan om zich te verzetten, om de vrouwenstrijd voort te zetten?'. Zie Anne-Marie Korte, "Lust en inspiratie" in: *Van Zusters, Meiden en Vrouwen*, 109-127. Zie ook: Irmgard Busch, Fokkelien van Dijk-Hemmes, Freda Dröes, Maaike de Haardt en Marian Papavoine, "De Andere Wereld Reis van Mary Daly", "Het is de lezeres die de tekst maakt" en "Vriendin-nen en vrouwenvriendschappen" *Lust en Gratie* 7 (Herfst 1985), 44-86. Vanuit "de Tilburgse school" is onlangs ook Het STHT (Stichting Tilburgs Instituut Feminisme en Theologie) opgericht.

51. Zie bijvoorbeeld de publicaties van Irmgard Busch.

52. In Nederland voornamelijk in de artikelen van Lidy Leussink en Lieve Troch. Maar ook het feit dat de VTM een congres daaraan gewijd heeft, is de bekendheid van het werk van Schüssler-Fiorenza ten goede gekomen.

De namen van theologes uit de Verenigde Staten worden als kapstok gebruikt om ideeën aan op te hangen of als 'steno' gebruikt om stromingen in Nederland mee aan te duiden. Dat het werk dan toch de naam blijft dragen van de oorspronkelijke auteur, ook in Nederlandse bewerkingen en dat dit werk op hun conto blijft staan is een kwestie van academische verhoudingen. De strategie om namen van academisch geaccepteerde theologen als kapstok te gebruiken vindt niet alleen bij vrouwenstudies plaats. Daarnaast wordt in de Nederlandse feministische theologie ook Franse filosofie verwerkt, met name Luce Irigaray.⁵³

Een opvallend verschijnsel is ook dat in Nederland aan de universiteiten relatief veel vrouwen uit Europese landen als België, West-Duitsland en Engeland doceren, die hun achtergrond meenemen in de inhoud van vrouwenstudies theologie aan de universiteiten en de discussies over het vak die in Nederland gevoerd worden. Ook hier is sprake van 'import' vanuit andere contexten,⁵⁴ die in de stroom van Nederlandse vrouwenstudies theologie opgenomen wordt.

Maar er is geen sprake van een éénrichtingsverkeer. Ook in West-Duitsland vindt deze 'import' vanuit de Verenigde Staten plaats, maar daarnaast is te signaleren dat juist een aantal Nederlandse artikelen naar West-Duitsland 'geëxporteerd' wordt, voornamelijk van Catharina Halkes en Fokkelien van Dijk-Hemmes,⁵⁵ en daarmee is een uitwisseling in andere richting ook op gang gekomen. Is het niet opvallend dat zo veel 'buitenlanders' als docentes, studentes en onderzoeksters hier aan feministische theologie werken? Zijn niet in vergelijking met andere landen in Europa⁵⁶ en Amerika 'onze' voorwaarden, omstandigheden en discussieklimaat beter dan waar ook? Als enige ter wereld is in Nederland een leerstoel *Feminisme en Christendom*. Het werk van vooral Catharina Halkes en Fokkelien van Dijk-Hemmes wordt in de rest van Europa graag en veel gelezen. Door al deze uitwisseling zou je de Nederlandse feministische theologie een multi-culturele theologie kunnen noemen.

11. Tot besluit

Voor zover ik het overzie kunnen 'we' wel degelijk trots zijn op wat de afgelopen jaren ontwikkeld is aan onderzoek in vrouwenstudies theologie of feministische theologie. Vrouwenstudies theologie breidt zich uit naar vele en verschillende aandachtsvelden. Metaforisch gesproken zijn er steeds meer velden aangewonnen, en nog een aantal braakliggende terreinen te zien. Er is gezaaid en gemaaid, er zijn terreingevechten geweest. Er mag geoogst worden.

Bij de receptie van vrouwenstudies theologie in de theologische discussies van dit moment zijn grote vragen te stellen. Zelfs klassiekers als Mary Daly, Rosemary Radford Ruether en Elizabeth Schüssler Fiorenza worden slechts

53. Zie bijvoorbeeld het onderzoek van Anne-Claire Mulder.

54. Zie ook Hedwig Meyer-Wilmes, "Tussen beweging en wetenschap" in de gelijknamige bundel.

55. Zie publicatielijst.

56. Zoals duidelijk wordt op conferenties van de ESWTR.

door een enkeling geciteerd of gelezen,⁵⁷ laat staan dat het Nederlandstalige werk gelezen wordt. Vrouwenstudies kan zich aardig verbinden met de basisvakken volgens de verkenningcommissie, maar verbinden de basisvakken zich met ons? Het lijkt erop dat nog teveel het eigen terrein bewaakt wordt tegen 'vreemde indringers'.

Gezien vanuit het bovenstaande lijkt het me vrijwel onmogelijk een lijst met prioriteiten samen te stellen voor de komende jaren; dat maken feministisch theologes naar gelang haar werkveld zelf wel uit. Toch wil ik wel op enkele terreinen wijzen waar mijns inziens nog veel omgeploegd kan worden.

Het lijkt belangrijk dat er een interpretatiekader ontwikkeld wordt voor feministische theologie als contextuele theologie. Ook de vraag naar ervaringen van vrouwen als hermeneutisch en epistemologisch uitgangspunt blijft staan. Er is nog veel historisch onderzoek te doen naar ontwikkelingen in Nederland die vooraf gingen aan het ontstaan van feministische theologie, naar eigen religieuze en theologische tradities en cultuur van vrouwen. Er is behoefte aan onderzoek dat praktisch ingaat op de concrete vragen die door feministisch theologes en vanuit de vrouw-en-geloofbeweging geformuleerd worden. En mij lijkt, tot slot, dat feministisch theologes zich heftig moeten bezig blijven houden met de vraag naar wat theologie in een geseclariseerde samenleving in Nederland betekent.

57. Zoals bijvoorbeeld bleek op een studiedag begin 1991 van de UvA naar aanleiding van Elizabeth Schüssler Fiorenza's *In Memory of Her*.